SMT. HANSA MEHTA LIBRARY
The M. S. University of Baroda

Chapter-1

प्रथमो विभागः

प्रथमं प्रकरणम्

ज्योतिषशास्त्रस्य व्याख्या प्रयोजनमितिहासः

SMT. HANSA MEHTA LIBRARY
The M. S. University of Baroda

प्रथमो विभागः

प्रथमं प्रकरणम्

ज्योतिषशास्त्रस्य व्याख्या प्रयोजनमितिहासः

(प्रस्तावना, ज्योतिषशास्त्रस्य व्याख्या, व्याप्तिः, महत्त्वम्, वैविध्यम्, त्रिविधत्वं-सिद्धान्तः, संहिता, होरा, यज्ञयागादीनां समयनिर्धारणम्, आधुनिककाले च योग्यमुहूर्तस्यावश्यकता, फलज्योतिषं जीवन आवश्यकम्, संहिताग्रन्थानां विषयाः, संहिताग्रन्थानां परिचयः, ज्योतिषप्रवर्तकाः, उपसंहारः।)

ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः, अथर्ववेदश्चेति चत्वारो वेदाः सन्ति। वैदिकं वाङ्मयं संहिता-ब्राह्मण- आरण्यक-उपनिषद्-रूपेण वैविध्यपूर्णम्। वेदज्ञानार्थं सहायकानि षड् वेदाङ्गशास्त्राणि -शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति। तेषु ज्योतिषशास्त्रमेकतमम्। अस्य भारतीयप्राचीनविद्यासु महत्त्वपूर्णं स्थानं वर्तते। सर्वसाधारणजना अप्यस्य सदुपयोगं कुर्वन्तीति सर्वलोकप्रियमिदम्। विवाहादिविविधसंस्कारेषु, नूतनकार्यारम्भे, गृहप्रवेशे शुभसमयनिर्धारणाय मुहूर्तज्ञानार्थं च ज्योतिषशास्त्रस्य समुपयोगो भवति। सूर्योदय-सूर्यास्तज्ञानार्थं, विविध (सायन-निरयन)पञ्चाङ्गनिर्माणे (तिथि-वार-नक्षत्र-योग-करणज्ञानार्थं)देश-प्रदेशस्य कालगणनार्थे, यात्रामुहूर्त (दिक्शूल-कालहोरा-राहुकालादि) ज्ञानार्थं ज्योतिष-शास्त्रस्यावश्यकता वर्तते। वर्तमानसमये राशिफलमत्यन्तं लोकप्रियं वर्तते। भविष्यफलदर्शके शास्त्रे वैदेशिका जना अपि जिज्ञासायुक्ता दृश्यन्ते। सर्वे जनाः स्वभाविकालविषय अत्यन्तं जिज्ञासायुक्ताः सन्ति। ज्योतिषशास्त्रं न केवलं

कालबोधकं शास्त्रम्, अपि तु जनानां मार्गदर्शकं शास्त्रम्। विविधभाग्यावरोधकयोगानाम्, अरिष्टयोगानां, विविधोत्पातानां निर्णय एवं तद्दोषनिवारणार्थं विविधा उपाया अपि वर्णिता ज्योतिषशास्त्रे। चतुर्वेदेषु ज्योतिषशास्त्रस्य ज्ञानं विवर्णितं दृश्यते। तथापि ज्योतिषशास्त्रस्य लगधप्रणीतो वेदाङ्गज्योतिषाख्य: स्वतन्त्रो ग्रन्थ:।

ज्योतिषशास्त्रस्य प्रादुर्भावोविकासश्च-

जिज्ञासा हि मनुष्याणां मौलिकप्रवृत्तिष्वन्यतमा। यथा भोक्तुमिच्छन्ति, पातुमिच्छन्ति, रन्तुमिच्छन्ति, तथैव स्वं परञ्च ज्ञातुमिच्छन्ति। जिज्ञासैव ज्ञानस्य-विज्ञानस्य जन्मदात्री। ग्रह-नक्षत्रविषयकी जिज्ञासैव ज्योतिषशास्त्रस्याविर्भावकारिणी। व्यवहारे मानवोऽनादिकालादेव दिन-रात्रि-अयन-तारकादिविषये स्वल्पमपि जानाति स्म। स एव सूर्य-चन्द्र-ताराकानि-नक्षत्राणि दृष्ट्वा तेषां यत्किञ्चिदपि चिन्तनं करोति। तदेव चिन्तनमनुभवोपचितं वैदिकसंहितासु प्रस्फुटितं दृश्यते। तत् पश्चाच्च नवीनानुभवसंयोजनपूर्वकं लौकिकग्रन्थेष्वपि प्राप्यते। तेन हि ज्योतिषशास्त्रस्य विकास: पञ्चावस्थासु क्रमतो दृश्यते-१)प्राग्वैदिककाल:, २)वैदिकसंहिताकाल:, ३)वेदाङ्गकाल:, ४)सिद्धान्तकाल:, ५)आधुनिककालश्चेति। अन्यदृष्ट्या- १)अज्ञातकाल:, २)आदिकाल:, ३)पूर्वमध्यकाल:, ४)उत्तरमध्यकाल:, ५)आधुनिककालश्चेति। अस्य प्राग्वैदिककालो वा नितान्तमेवाज्ञातोऽस्माभि:। वैदिकसंहितासु यादृशं ज्योतिषस्य निरूपणं दृश्यते, तदनुसारतो यत्तत्पूर्वमपि ज्योतिषस्य यत्किञ्चिदपि स्वरूपं सुनिश्चितमासीदिति। वैदिककालश्चास्य ऋग्वेदाकालादारभ्य लगधकालपर्यन्तं चलति। यद्यपि वेदानामपौरुषेयत्वादनादिनिधनत्वं सर्वै: स्वीक्रियते तथापि तेषां सङ्ग्रहणे प्रयोजनं

गृह्णीमः। तेन ऋग्वैदिककालस्तदैव यदा या हि ऋचः सम्प्रतिलभ्यन्ते तासां सङ्ग्रहकालो न तु प्रणयनकालः। लगधस्य वेदाङ्गज्योतिषमारभ्य पूर्वमध्यकालोदयस्तत आर्यभट्टीयाविर्भावपर्यन्तम्। सिद्धान्तानां स्पष्टीकरणं ज्योतिषस्य त्रिस्कन्धानां स्पष्टविभाजनं पञ्चाङ्गस्य विकासश्चास्य कालस्य वैशिष्ट्यानि सन्ति। आर्यभट्टस्य आर्यभट्टीयमारभ्य कमलाकरदैवज्ञस्य सिद्धान्ततत्त्वविवेक-पर्यन्तमुत्तरार्धोऽस्य आर्यभट्ट-ब्रह्मगुप्त-वराहमिहिर-भास्कराचार्य-कमलाकर-भट्टास्तत्कालस्य ख्यातय-शस्काः ज्योतिषशास्त्रविशेषज्ञाः। तत आधुनिककालेऽपि चापीयत्रिकोणगणितकारो नीलाम्बरः, सरलत्रिकोणमितिप्रणेता बापूदेवः, गणकतरङ्गिणीप्रभृतिग्रथानां प्रणेता सुधाकरः, ज्योतिषशास्त्रेतिहासस्य प्रणेता शङ्करबालकृष्णदीक्षितश्च कालस्यास्य लब्धप्रतिष्ठिता ज्योतिर्विज्ञाः।

ज्योतिषशास्त्रव्याख्याः-

किन्नाम ज्योतिषमिति प्रश्ने तावदिदमुत्तरम्-ज्योतींषि प्रतिपाद्यन्ते। अस्य व्युत्पत्तिः-अर्श आदिभ्योऽच् (अष्ट.५/२/१२४) इति सूत्रेण निष्पन्नतया ज्योतिषशब्दो ज्योतिःप्रतिपादकं शास्त्रम्। यद्वा द्योतन्ते प्रकाशन्ते ग्रहनक्षत्रादीन्यनेनेत्युणादिसूत्रनिष्पन्नोऽयं शब्दः।

१) ज्योतिःपदार्थानां ज्ञानम्- इति ज्योतिषशास्त्रम्।

२) भटोत्पलमतेन- ज्योतींषि ग्रहनक्षत्रादीनि, तान्यधिकृत्य कृतं शास्त्रं ज्योतिःशास्त्रं ग्रहनक्षत्रयोगेन जगतः शुभाशुभसम्भवात्।[१]

ज्योतिःशास्त्रम्- ज्योतिषां सूर्यादीनां गत्यादिज्ञापकं शास्त्रम्[२]। ज्योतिषमागमं शास्त्रम्[३]। सूर्यादिग्रहगत्यादिबोधके कालज्ञाने वेदाङ्गे शास्त्रभेदे[४]। अपरिमिते

१ बृ.सं. भट्टोत्पलविवृतौ-१.८

गगनमण्डले यानि हि तेजोमयानि बिम्बानि दृश्यन्ते, तानि सर्वाणि समष्ट्या ज्योति:शब्देनोच्यन्ते। अपरिमिते गगनमण्डले परिभ्रमणमाणानां प्रतिदिनं भिन्न-भिन्ननक्षत्रग्रहतारादिज्योति:पिण्डानां स्थितिगतिप्रभावादिवर्णनपरं शास्त्रं ज्योतिषशास्त्र-पदेनाभिधीयते।

ज्योतिषस्य वेदाङ्गत्वम्-

ब्रह्मर्षिकश्यपवचनम्-

सम्बन्धस्तस्य शास्त्रस्य वेदाङ्गमिति धातृत:।[५]

तत्र भास्कराचार्य:-

शब्दशास्त्रं मुखं ज्योतिषं चक्षुषी
श्रोत्रमुक्तं निरुक्तं च कल्प: करौ।
यातुशिक्षाऽस्य वेदस्य सा नासिका
पादद्वयं छन्द आद्यैर्बुधै:।। [६]

नारदोऽपि-

वेदस्य निर्मलं चक्षुर्ज्योति:शास्त्रमनुत्तमम्।
अस्य शास्त्रस्य सम्बन्धो वेदाङ्गमिति कथ्यते।।[७]

---

२ वाचस्पत्यम्, खं.४, पृ.३१६३
३ वाचस्पत्यम्, खं.४, पृ.३१६३
४ वाचस्पत्यम्, खं.४, पृ.३१६३
५ कश्यपसंहिता अ.१श्लो.१८
६ सिद्धान्तशिरोमणि:, गणिताध्याय:, श्लो.१०
७ नारदसंहिता अ.१ श्लो.४-५

ज्योतिःशास्त्रस्य प्रयोजनम्-

ब्रह्मर्षिकश्यपः-

शुभाशुभस्य जगतामभिधेयं निरूपणम्।
ग्रहग्रहणसङ्क्रान्तिर्यज्ञाध्ययनकर्मणाम्।।
प्रयोजनं ततोद्वाहक्रियाणां कालनिर्णयः।
एतद्विना न सिद्ध्यन्ति श्रौतस्मार्ताखिलक्रियाः।।[८]

आचार्यभास्करोऽपि-

वेदास्तावद्यज्ञकर्मप्रवृत्ता
यज्ञाः प्रोक्तास्ते तु कालाश्रयेण।
शास्त्रादस्मात् कालबोधो मतः स्याद्
वेदाङ्गत्वं ज्योतिषस्योक्तमस्मात्।।[९]

वेदाङ्गज्योतिषेऽपि-

वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्तः
कालानुपूर्वा विहिताश्च यज्ञाः।
तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं
यो ज्योतिषं वेद स वेद यज्ञान्।।[१०]

योग्यायोग्यकालबोधो ज्योतिषशास्त्रेणैव भवति। समस्तशुभाशुभकर्मणां कालनिर्धारणं विना कृतं कर्म विनश्यति। अकाले कृतं कर्म विनश्यति। ज्योतिषं शुभाशुभकालबोधकं शास्त्रं विद्यते। ग्रहाणामुदयास्त-स्थित्यादिस्तस्य फलकथनं, सूर्य-

---

८ कश्यपसंहिता अ.१श्लो.१९-२०
९ सि.शि. गणिताध्याये, श्लो.९
१० वेदाङ्गज्योतिषम्-३६

चन्द्रग्रहणकालनिर्णयः, संक्रान्तिनिर्णयः, यज्ञारम्भकालनिर्णयः, विवाहमुहूर्तनिर्णयः, षोडशसंस्कारस्य कालनिर्णयः - इत्थं श्रौतस्मार्तादिसमस्तकर्माण्यनुकूलसमये फलदानि, अकाले निष्फलानि भवन्ति। अतः ज्योतिषशास्त्रस्यावश्यक्ता।

सिद्धान्त-संहिता-होरात्मकं त्रिविधं ज्योतिषशास्त्रं षड्वेदाङ्गनामेकतमम्।

उक्तं च ब्रह्मर्षिकश्यपेन-

स्कन्धत्रयात्मकं शास्त्रमाद्यं सिद्धान्तसंज्ञकम्।
द्वितीयं जातकस्कन्धं तृतीयं संहिताह्वयम्।।[११]

नारदोऽप्याह-

सिद्धान्तसंहिता होरा स्कन्धत्रयात्मकम्।[१२]

संसारस्य शुभाशुभाविषयाणि केवलं नयनेन दृश्यन्ते, तथैव वेदविहितशुभाशुभकर्मणामुपादानमेवं त्यागः- अर्थात् कानि कर्माणि कदा कार्याणि एवं कदा न कार्याणि -इत्यादि नेत्रस्य कार्यं ज्योतिषशास्त्रेणैव भवेत्। यथा नेत्रवान् जनो मार्गे स्थितकण्टकादीनि दृष्ट्वा स्वरक्षां कर्तुं शक्तः, तेनैव ज्योतिषशास्त्रज्ञाता सम्पूर्णशुभाशुभकर्मसमयं ज्ञात्वा योग्यकालाचरणात् सुखभोक्ता भवेत्। ज्योतिषशास्त्रस्य ज्ञानेन पुण्यप्रदा उत्तमगतिः प्राप्यते।

उक्तं ब्रह्मर्षिकश्यपेन-

ज्ञातव्यमध्येतव्यं तु पुण्यमायुर्यशस्करम्।
पुण्यकालपरिज्ञानादश्वमेधफलं लभेत्।।

---

११ कश्यपसंहिता अ.१श्लो.४

१२ नारदसंहिता अ.१ श्लो.४

पुण्यकालं च यो वेत्ति स तु वेत्ति पराङ्गतिम्।
कालज्ञानेऽतिकुशलं तं देवा ब्राह्मणं विदुः।।[१३]

ज्योतिषशास्त्रस्य प्रशंसा-

यथा शिखा मयूराणां नागानां मणयो यथा।
तद्वद् वेदाङ्गशास्त्राणां ज्योतिषं मूर्ध्नि संस्थितम्।।[१४]

अन्यच्च-

अप्रत्यक्षाणि (विफलान्यन्य)शास्त्राणि विवादस्तेषु केवलम्।
प्रत्यक्षं ज्यौतिषं शास्त्रं चन्द्रार्कौ यत्र(यस्य) साक्षिणौ।।[१५]

सूर्यसिद्धान्तवचनम्-

दिव्यं चाक्षुर्ग्रहर्क्षाणां दर्शितं ज्ञानमुत्तमम्।
विज्ञायार्कादिलोकेषु स्थानं प्राप्नोति शाश्वतम्।।[१६]

गर्गवचनम्-

ज्योतिश्चक्रे तु लोकस्य सर्वस्योक्तं शुभाशुभम्।
ज्योतिर्ज्ञानं च यो वेद स याति परमाङ्गतिम्।।[१७]

आचार्यवर्यवराहमिहिरवचनम्-

न सांवत्सरपाठी च नरके परिपच्यते।
ब्रह्मलोकप्रतिष्ठां च लभते दैवचिन्तकः।।[१८]

---

१३ कश्यपसंहिता अ.१श्लो.२१-२२
१४ वेदाङ्गज्योतिषम्-श्लो.४
१५ सिद्धान्ततत्त्वविवेकः, भाग-३, भूमिका- पृ.५; वशिष्ठसंहिता प्राक्कथन- पृ.१९; सुगमज्योतिषम्-१.६२ (संज्ञाध्याये पृ.३७)
१६ सूर्यसिद्धान्तः -१४.२३
१७ नारदसंहिता प्राक्कथन- पृ.१०
१८ बृ.सं.२.२८ (पृ.१३)

ज्योतिषशास्त्रस्य प्राचीनत्वम्-

भारतीयज्योतिषशास्त्रमतीव प्राचीना विद्या वर्तते। विश्वस्य सर्वाधिकप्राचीना ग्रन्था वेदाः- ऋग्वेदः-यजुर्वेदः-सामवेद;-अथर्ववेदः- इत्येते सन्ति। वेदचतुष्टये ज्योतिषविद्याविषयकेऽनेके मन्त्रा दृश्यन्ते। वेदस्य प्राचीनत्वे कापि शङ्का-मतभेदो न वर्तते। अनेके विद्वांसो वेदस्य तथा तदन्तर्गतज्ञान-विज्ञानस्य प्राचीनत्वं जानन्ति। सर्वं ज्ञानं विज्ञानं च वेदे प्रतिष्ठितम्। उक्तं च-

स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः।[१९]

भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वं वेदात्प्रसिद्धयति।।[२०]

वेदस्य प्रवर्तको ब्रह्मा वर्तते। वेदस्य कर्ता-लेखकः कोऽपि न विद्यते। अर्थात् चतुर्वेदा अपौरुषेयाः सन्ति। उक्तं च-

न कश्चिद्वेदकर्ता स्याद्वेदस्मर्ता चतुर्मुखः।[२१]

-पराशरस्मृतौ

वेदस्य षडङ्गानि वर्तन्ते। उक्तं च **षडङ्गो वेद उच्यते**[२२]। एतद्विना वेदस्य कल्पनापि न कर्तुं शक्यते। अर्थाद् यथाङ्गहीनस्य पुरुषस्य कल्पना वयं कर्तुं न शक्नुमः। अतः षडङ्गानि वेदनारायणस्याभिन्नान्यङ्गानि वर्तन्ते। यथा वेदस्य प्राचीनत्वं तथैव ज्योतिषशास्त्रस्य प्राचीनत्वं वर्तते।

---

१९ म.स्मृ.२.६ (पृ.६०)

२० म.स्मृ.१२.९७ (पृ.४८२)

२१ पराशरस्मृतौ १.१७

२२ बृ.सं.भट्टोत्पलविवृतौ १.१

ज्योतिषस्य वेदाङ्गत्वम्-

पाणिनिशिक्षा-

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्।

ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते।[२३]

भटोत्पलः-

शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गतिः।

छन्दसां लक्षणं चैव षडङ्गो वेद उच्यते।।

–बृहत्संहिताटीकायां[२४]

तत्र भास्कराचार्यः-

वेदचक्षुः किलेदं स्मृतं ज्यौतिषं मुख्यता चाङ्गमध्येऽस्य तेनोच्यते।

संयुतोऽपीतरैः कर्णनासादिभिश्चक्षुषाऽङ्गेन हीने न किञ्चित्करः।।

–सिद्धान्तशिरोमणौ[२५]

१) नारदः- वेदस्य निर्मलं चक्षुर्ज्योतिःशास्त्रमनुत्तमम्।[२६]

२) भास्कराचार्यः-

वेदाङ्गमग्र्यमखिलं ज्योतिषां गतिकारणम्।[२७]

३) ब्रह्मर्षिकश्यपवचनम्-

सम्बन्धस्तस्य शास्त्रस्य वेदाङ्गमिति धातृतः।।[२८]

---

२३ पा.शि.४१–४२

२४ बृहत्संहिताटीकायां १.१पृ.२

२५ सि.शि. १.१०(ग्रहगणिताध्याये)

२६ ना.सं.–१.४

२७ सू.सि.–१.३

२८ कश्यपसंहिता–१.१८

वेदपुरुषः-

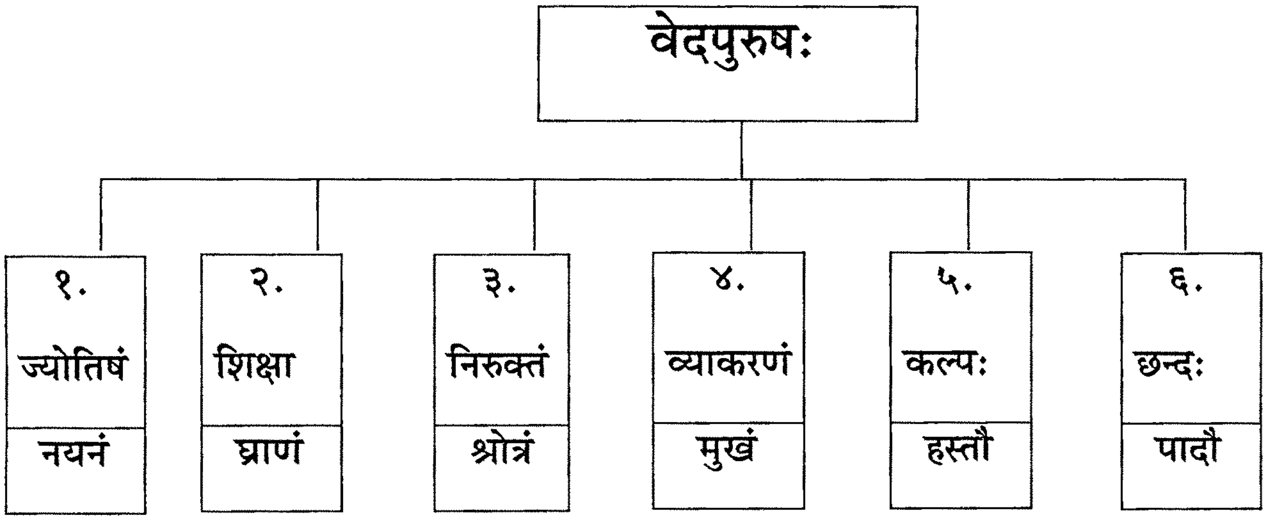

ज्योतिषशास्त्रस्य सम्बन्धाभिधेयप्रयोजनकथनम्-

यथा परम्पराप्राप्तश्लोकेषु सर्वेषु कार्येषु प्रयोजनकथनस्य महत्त्वं प्रतिपाद्यते। यथा-

सिद्धिः श्रोतृप्रभृतीनां सम्बन्धकथनाद्यतः।
तस्मात् सर्वेषु शास्त्रेषु सम्बन्धः पूर्वमुच्यते।।
किमेवात्राभिधेयं स्यादिति पृष्टस्तु केनचित्।
यदि न प्रोच्यते तस्मै फलशून्यं तु तद्भवेत्।।
सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वापि कस्यचित्।
यावत्प्रयोजनं नोक्तं तावत्केन गृह्यते।।[२९]

२९ बृहत्संहिताटीकायां भट्टोत्पलः १.१ (पृ.२)

१) सम्बन्धः-

वाच्य-वाचकलक्षणं हि सम्बन्ध उच्यते। वाच्यं नाम अर्थः, एवं वाचकः शब्दो वा उपायः। एवमुपेयलक्षणः सम्बन्धः कथ्यते। उपायं हि प्रस्तुतं शास्त्रं तथा उपेयं हि ज्ञानं वर्तते।

२) अभिधेयम्-

येन शास्त्रेण यद्ग्रह-नक्षत्रोत्पन्नं शुभाशुभं तथा दिव्यान्तरिक्षभौमादि - उत्पातस्य फलज्ञानं भवति, तदेव हि अभिधेयमुच्यते।

उक्तं च कश्यपसंहितायां-

शुभाशुभस्य जगतामभिधेयं निरूपणम्।[३०]

३) प्रयोजनम्-

चरा-चरसंसारस्य शुभाशुभफलकथनं हि प्रयोजनं कथ्यते। एवं सम्यग्ज्ञानात् (अन्तिमं लक्ष्यं) मोक्षप्राप्तिः प्रयोजनं उच्यते। यावत् सर्वशास्त्रस्यैवं कार्यस्य प्रयोजनं नोच्यते, तावत् तच्छ्रास्त्रस्य केन ग्रहणं भवति?

उक्तं च कश्यपसंहितायां-

ग्रहग्रहणसङ्क्रान्तिर्यज्ञाध्ययनकर्मणाम्।।

प्रयोजनं ततोद्वाहक्रियाणां कालनिर्णयः।[३१]

अत्र नारदोऽपि- वेदस्य निर्मलं चक्षुर्ज्योतिःशास्त्रमकल्मषम्।[३२]
विनैतदखिलं कर्म श्रौतं स्मार्तं न सिद्ध्यति।।[३३]

---

३० कश्यपसं.अ.१, श्लो.क्र.-१९

३१ कश्यपसं.अ.१,श्लोकः क्र.-१९,२०,२१,२२

३२ नारदसंहिता अ.१, श्लो.४

३३ नारदसंहिता अ.१, श्लो.७

आचार्यभास्करोऽपि-

वेदास्तावद्यज्ञकर्मप्रवृत्ता

तज्ज्ञाः प्रोक्तास्ते तु कालाश्रयेण।

शास्त्रादस्माद् कालबोधो मतः

स्याद् वेदाङ्गत्वं ज्योतिषस्योक्तमस्मात्।।

-सिद्धान्तशिरोमणौ[३४]

सम्बन्ध-अभिधेय-प्रयोजनं कथनमत्यावश्यकम्। तेन कारणादत्राद्ये सम्बन्धकथनम्।

उक्तं च कश्यपसंहितायां-

सम्बन्धस्तस्य शास्त्रस्य वेदाङ्गमिति धातृतः।[३५]

अर्थादस्य शास्त्रस्य सम्बन्धो वेदाङ्गत्वेन वर्तते।

कानि वेदाङ्गानि?

वेदस्य षडङ्गानि -

१) शिक्षा-नासिका २)कल्पः-करौ ३)व्याकरणम्-शब्दशास्त्रं मुखरूपम् ४)निरुक्तम्-श्रोत्रम् ५)ज्योतिषम्-नयनम् ६)छन्दः-पादद्वयम्।

अथ ज्योतिषशास्त्रस्य प्रयोजनं व्यवहारिकोपयोगः-

१) कालगणना- समयमापनं, दिनमानं, रात्रिमानं, अहोरात्रमानं, सप्ताहमानं, पक्षमानं, मासमानं, वर्षमानं, नक्षत्रमानं, सावनदिनमानं, सौरदिनमानं, इत्यादिकम्। कालगणनारहितमितिहासस्य लेखनज्ञानं कदापि न शक्यम्।

२) कृषिः- अन्नात् भवन्ति भूतानि- इति श्रीमद्भगवद्गीतावाक्यानुसारेण[३६]- अन्नं हि

---

३४ सिद्धान्तशिरोमणौ, ग्रहगणिताध्याये-९, ११

३५ क.सं.१.१८

३६ श्रीमद्भगवद्गीता-३.१४

भूतस्य आत्मा(पोषकं) अस्ति। अतः सर्वजनानां जीवनमन्नं वर्तते। अन्नस्योत्पादनं ऋतु(वर्षा-काल)वशात् भवेत्। तत्कारणात् कालस्य परिगणनाज्ञानमावश्यकम्। अकाले सेविता कृषिर्नाशमाप्नोति। अर्थात् कालज्ञानरहिता कृषिर्न फलदा।

३) जलयानम्- समुद्रे दिग्ज्ञानार्थमपि ज्योतिषशास्त्रस्य ज्ञानमत्यावश्यकम्। समुद्रे जलस्तरस्य क्षीणत्व-वर्धत्वस्य ज्ञानं तिथेर्ज्ञानाद् भवति। तस्यास्तिथेर्ज्ञानं ज्योतिषशास्त्रज्ञानादेव जायते। अर्थादत्रापि ज्योतिषज्ञानमतीवावश्यकम्।

४) खगोल-तारादिज्ञानम्- एतज्ज्ञानमपि ज्योतिषशास्त्रविषयकमस्ति। तारा-ग्रहादीनां समस्तखगोलिकपदार्थानामुदयास्तादिकं सर्वं ज्ञानं ग्रह-गति-अवलम्बितं वर्तते। तस्य ज्ञानार्थं ज्योतिषशास्त्रस्य ज्ञानमत्यावश्यकम्।

५) भौगोलिकस्थान(देश-प्रदेश)ज्ञानम्- एतज्ज्ञानं देशान्तरादि- अक्षांश-रेखांश-रेखान्तरादिकं(खगोलिकमेवं भौगोलिकं) ज्योतिषशास्त्र-गणिताधारेण ज्ञातुं शक्यते। तत्सर्वमपि ज्योतिषशास्त्र-गणितोपरर्यवलम्बितं वर्तते। अतो भौगोलिक-स्थान(देश-प्रदेश)ज्ञानार्थं ज्योतिषशास्त्रस्य ज्ञानमत्यावश्यकम्।

६) सूर्योदय-सूर्यास्तज्ञानम्- एतज्ज्ञानं ज्योतिषशास्त्र-गणिताधारेण ज्ञातुं शक्नोति। तत्सर्वमपि ज्योतिषशास्त्र-गणितोपरर्यवलम्बितं वर्तते। अतो ज्योतिषशास्त्रस्य ज्ञानमत्यावश्यकम्।

७) सूर्यग्रहण-चन्द्रग्रहणस्य ज्ञानम्- सम्मीलनादारभ्य ग्रहणमोक्षकालपर्यन्तं दशावस्थाज्ञानार्थं ज्योतिषशास्त्रस्य ज्ञानमत्यावश्यकम्।

यथा वैदिककाले प्राचीने यज्ञादिक्रियाणां सुसंपादनार्थं योग्यसमयज्ञाननिर्धारणार्थमिदं शास्त्रं प्रवृत्तम्, तथाधुनिकालेऽपि योग्यकार्यस्य कृते

सुयोग्यसमयज्ञानार्थमस्य समुपयोगो भवति। क्रिया हि योग्यसमये विहिता सिद्धिप्रदा सुफला च भवति- इति वैज्ञानिकः सिद्धान्तः। आगामिनः शुभाशुभसमयस्य ज्ञानेन कार्यानुकूल्यं प्रातिकूल्यं च ज्ञायते। तदुपायस्य पूर्वमेवायोजनं कर्तुं शक्यते- इति सांप्रदायिकः सिद्धान्तः। इति ज्योतिषस्याधुनिककालेऽपि महत्त्वं वर्तते।

स्कन्धत्रयात्मकं ज्योतिःशास्त्रम्ः-

तथा च भगवान्गर्गः-

गणितं जातकं शाखां यो वेत्ति द्विजपुङ्गवः।
त्रिस्कन्धज्ञो विनिर्दिष्टः संहितापारगश्च सः।।[३७]

गणितं जातकं तथा (ज्योतिषस्य अन्यां) शाखां संहितां यो द्विजश्रेष्ठो जानाति, स एव ज्योतिषशास्त्रपारगो विद्वान् भवति।

ज्योतिषशास्त्रं त्रि-स्कन्धात्मकम्-

ज्योतिषशास्त्रं त्रि-स्कन्धात्मकं भवति। तत्र प्रथमं सिद्धान्तः(गणित-तन्त्रं) द्वितीयं होरा(जातकं) एवं तृतीयं संहितास्कन्धो वर्तते।

१) गणितं(सिद्धान्त-तन्त्रं), २) होरा(जातकं), ३) संहिता

गणित-संहिता-होराभिधानैस्त्रिभिः स्कन्धै रचितस्य महतो ज्योतिश्शास्त्रस्यैकः स्कन्धो भवति संहिता। गणित-संहिता-होरेति शाखाभिर्विस्तृतस्य ज्योतिःशास्त्रस्य स्वरूपवर्णनमनेकैराचार्यैर्विस्तरतः कृतमस्ति। तत्रैकैकस्कन्धस्य स्वरूपावबोधकं लक्षणं संक्षेपेण निर्दिश्यते।

---

३७ बृ.सं.भट्टोत्पलविवृत्तौ-अ.१,श्लो.९ (पृ.-१९)

१) सिद्धान्तः(गणित-तन्त्रं):-

प्रथमं गणितस्कन्धलक्षणम्-

यस्मिन् ज्योतिषशास्त्रे सूर्यादिग्रहाणां गतिः-मेषादिराशौ सञ्चरादिगणितं वर्तते स एव सिद्धान्तस्कन्धो भवति।

भास्कराचार्यकृते सिद्धान्तशिरोमणौ-

त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलनामानप्रभेदाः क्रमा-

च्चारश्च द्युसदां द्विधा च गणितं प्रश्नास्तथा सोत्तराः।

भूधिष्ण्यग्रहसंस्थितेश्च कथनं यन्त्रादि यत्रोच्यते

सिद्धान्तः स उदाहृतोऽत्र गणितस्कन्धप्रबन्धे बुधैः।।[३८]

ब्रह्मर्षिकश्यपमतेन ज्योतिषशास्त्रस्य ग्रन्थे निम्नलिखितो विषयस्तत्र वर्तते सः सिद्धान्तः(गणित-तन्त्रं) कथ्यते।

तद्यथा-

ग्रहाणां मध्यमा भुक्तिः स्फुटभुक्तिरनन्तरम्।

दिक्साधनं ततश्छाया लग्नकालविनिर्णयः।।५।।

चन्द्रार्कग्रहणं सम्यक् तयोश्च परिलेखनम्।

समागमो युद्धभेदो ग्रहाणां युतयस्ततः।।६।।

उदयास्तमयज्ञानं चन्द्रशृङ्गनतोन्नतिम्।

पातवैधृतयोर्भेदौ भूगोलं यन्त्रलक्षणम्।।७।।

मानक्रिया मानभेदाश्चाद्यस्कन्धे प्रकीर्तिताः।[३९]

---

३८ मध्यमाधिकारे श्लोकः क्र.-६

३९ क.सं.अ.१, श्लो.५-८

२) होरा(जातकं):-

स्कन्धत्रयेषु सर्वापेक्षया विस्तृतो जातकस्कन्धः। तत्संक्षिप्तं प्रयोजनं सारावलीग्रन्थारम्भे **श्रीकल्याणवर्मणोक्तम्**-

विधात्रा लिखिता यासौ ललाटेऽक्षरमालिका।
दैवज्ञस्तां पठेद्व्यक्तं होरानिर्मलचक्षुषा।।१।।[४०]

ब्रह्मर्षिकश्यपमतेन ज्योतिषशास्त्रस्य ग्रन्थे निम्नलिखितो विषयस्तत्र वर्तते सा होरा(जातकं) कथ्यते।

तद्यथा-

राशिभेदः खेटयोनिर्वियोनिर्जन्मलक्षणम्।।८।।
निषेको जननं पुंसामरिष्टं भङ्गलक्षणम्।
आयुर्दायो दशा भेदा भेदाश्चान्तर्दशासु च।।९।।
अष्टवर्गः कर्मजीवो राजयोगाश्च संज्ञकाः।
चान्द्रयोगा द्विग्रहाद्याः प्रवज्यायोगसंभवाः।।१०।।
राशिशीलं दृष्टिफलं ग्रहभावफलं ततः।
आश्रयाख्याश्च ये योगा योगाः सङ्कीर्णसम्भवाः।।११।।
स्त्रीजातकं नेष्टयोगं निर्वाणं नष्टजातकम्।
द्रेष्काणश्च क्रियायोगा द्वितीयस्कन्धसम्भवाः।।१२।।[४१]

३) संहिताः-

बृहत्संहितार्वाचीनो ग्रन्थः। अस्यां संहितायां विविधसंहिताकाराणामुद्धरणानि वर्तन्ते। विविधसंहितानां सङ्कलनं विधाय विविधावैज्ञानिकानामशक्यप्रायाणां गणित-

---

४० सारावल्यां-२.१

४१ क.सं.अ.१, श्लो.८-१२

तर्क–प्रत्यक्षता–शास्त्रप्रमाणादीननुसृत्य पूर्वाचार्याणां मतखण्डन–मण्डनपूर्वकं स्वमतस्य विद्वत्तापूर्वकं स्थापना दरिदृश्यते। बृहत्संहिताया भट्टोत्पलकृता विवृतिरतिप्रसिद्धा वर्तते। अस्यां संहितायां बहवो विषयाः सङ्गृहीतास्यापि पूर्णतया पञ्चाङ्गवर्णनं, षोडशसंस्कारमुहूर्तविवेचनं च न प्राप्यत इति विचारणीयम्।

नारदसंहिता कश्यपसंहिता चार्षसंहिते। प्राचीने संहिते स्तः। नारद–कश्यपसंहितयोरनेकविषय–विवेचनादिकं समानं दृश्यते। उभे संहिते संस्कारमुहूर्तविवेचनं, पञ्चाङ्गविवेचनं, श्राद्धविवेचनमिति बहुविधा विषया वर्ण्येते। वसिष्ठसंहितायां संहिताविषयानां विस्तारपूर्वकं वर्णनं प्राप्यते। समस्तसंस्काराः, पूर्णतया पञ्चाङ्गं, शकुनादिसमस्तविषययाणां विवेचनं प्राप्यते। तथाप्युत्पातशान्तिवर्णनं पूर्णतया न वर्णितम्।

गर्गसंहिता अद्य समये न लभ्यते, तथापि तस्या उद्धरणानि मुहूर्तचिन्तामणौ पीयूषधाराटीकायां वर्तन्ते। वराहमिहिरोऽपि स्वसंहितायां तस्या उल्लेखं कृतवान्। भट्टोत्पलस्य बृहत्संहिताटीकायां विविधोद्धरणानि प्राप्यन्ते। अद्भुतसागरेऽपि गर्गवचनानि दृश्यन्ते। गर्गसंहिताप्यार्षसंहिता।

भृगुसंहिताद्यसमये प्राप्यते, किन्तु न तु प्राचीना भृगुसंहिता। केषांचन विदुषां मतेन भृगुसंहितायां समस्तजनानां कुण्डली–फलादेशो लिखितः। अद्यसमये प्राप्तभृगुसंहितायां द्वादशलग्ने सूर्यादिग्रहाणां फलं प्राप्यते न तु समस्तजनानां कुण्डली–फलादेशः। न तु संहिताविषयकं ग्रहचारादिवर्णनं प्राप्यते। संहितायां केवलं जातकं शास्त्रं प्राप्यते। ममानुमानतः कालप्रकोपादियं संहिता भ्रष्टा–नष्टा जाता। तेन संहिताविषयकविषयाणि नोपलभ्यन्ते, केवलं जातकविषयकं वर्णनं प्राप्यते। कश्यप–

नारद–पराशरेणास्योल्लेखः ज्योतिषशास्त्रप्रवर्तकत्वेन कृतः। रावणसंहितापि सत्यरूपा न लभ्यते। हिन्दीभाषायां प्राप्यते। कालप्रभावादियं संहितापि नष्टा जाता।

भद्रबाहुसंहिता जैनधर्मप्रभावसम्पन्नग्रन्थो दरिदृश्यते। न तु प्राचीनग्रन्थः। जैनमूर्ति–शकुन–केचनोत्पात–ग्रहचारादिकं वर्णितम्। पञ्चाङ्ग–षोडशसंस्कारादिवर्णनं न दृश्यते। शौनक–लोमश–पौलिश–यवनसंहिता अपि अतीव प्राचीनाः सन्ति। ता आर्षसंहिताः सन्ति। कश्यपादिभिरेतेषामुल्लेखोऽष्टादशप्रवर्तकेषु कृतः।

संहिताव्याख्या–

१) सम्यग् हितं प्रतिपाद्यं यस्याः।[४२]

२) सुव्यवस्थितरचनाकृतो ग्रन्थः।[४३]

संहितास्कन्धस्य लक्षणं बृहत्संहितायाम्–

ज्योतिःशास्त्रमनेकभेदविषयं स्कन्धत्रयाधिष्ठितम्।
तत्कात्स्न्योपनयस्य नाम मुनिभिः सङ्कीर्त्यते संहिता।।[४४]

संहिताशास्त्रं कश्यपसंहिता च–

त्रिस्कन्धात्मकज्योतिषशास्त्रे संहितास्कन्धस्यातीव महत्त्वम्। समस्तभूतानां हितकारकं ज्ञानं यत्र स्थितं सा संहिताशब्देन ज्ञायते। अत्र ज्योतिषविषयेऽपि समस्तप्राणिनां हितकाम्यया विविधविषयस्य सम्यक् संगृहीतं ज्ञानं हि संहिता विद्वज्जना मन्यन्ते।

---

४२ वाचस्पत्यम् पृ.५१९०

४३ धी स्टुडेन्टस् न्यू संकृत डिक्शनरी पृ.८६८

४४ बृहत्संहिता–अ.१.श्लो.९

अयं संहितास्कन्धो भौतिकफलितज्योतिषपदेनाप्यभिधीयते। वस्तुतः सर्वेषामेव स्कन्धानां संक्षेपेण विवेचनाद्धि संहितायाः संहितात्वम्। संहितापारगो दैवचिन्तको भवतीति। संहितायां सांवत्सरसूत्रं, ग्रहचारः, ग्रहयुति, वर्षफलं, शृङ्गाटकं, मेघगर्भः, उल्कादिलक्षणं, उत्पाताः, वास्तु, उत्पातशान्तिः, शकुनविचारः, पञ्चाङ्गादिफलं, मुहूर्तविचारः, ग्रहगोचराश्चैवमाद्या विवेचनीया विषया इति महत्प्रयोजनमस्य स्कन्धस्य इति।

नारदसंहितायामष्टादशज्योतिषप्रवर्तकानां निर्देशो दृश्यते।

तद्यथा-

ब्रह्माचार्यो वसिष्ठोऽत्रिर्मनुः पौलत्स्यलोमशौ।

मरीचिरङ्गिरा व्यासो नारदः शौनको भृगुः।।२।।

च्यवनो यवनो गर्गः कश्यपश्च पराशरः।

अष्टादशैते गम्भीराः ज्योतिःशास्त्रप्रवर्तकाः।।३।।[४५]

पराशरमतोक्ताष्टादशज्योतिषशास्त्रप्रवर्तकाः-

विश्वशङ् नारदो व्यासो वसिष्ठोऽत्रिः पराशरः।

लोमशो यवनः सूर्यश्च्यवनः कश्यपो भृगुः।।

पुलस्त्यो मनुराचार्यः पौलिशः शौनकोऽङ्गिराः।

गर्गो मरीचिरित्येते ज्ञेया ज्योतिःप्रवर्तकाः।।[४६]

---

४५ नारदसंहिता,अ.१, श्लो.२-३

४६ भारतीय-ज्योतिषशास्त्रस्येतिहासः पृ.९

ब्रह्मर्षिकश्यपोक्ताष्टादशज्योतिषशास्त्रप्रवर्तकाः-

सूर्यः पितामहो व्यासो वसिष्ठोऽत्रिः पराशरः।

कश्यपो नारदो गर्गो मरीचिर्मनुरङ्गिराः।।२।।

रोमशः पौलिशश्चैव च्यवनो यवनो भृगुः।

शौनकोऽष्टादशैवैते ज्योतिःशास्त्रप्रवर्तकाः।।३।।[४७]

ज्योतिर्विद्व्याख्याः-

ज्योतिषशास्त्रं कालबोधकं शास्त्रं वर्तते।

(पु.) ज्योतिषां सूर्यादीनां गत्यादिकं वेत्ति। ज्योतिःशास्त्राभिज्ञे।[४८]

प्रसङ्गात् कालस्वरूपलक्षणम्-

विभुद्रव्यस्य कालस्य प्राथम्येन परिगणनं तर्कसङ्ग्रहादिषु दृश्यते।[४९]

कलभक्षणे विकलेन वा इत्येस्माद्धातोः घञि सति काल इति रूपस्य सिद्धिः।[५०]

अत एव सूर्यसिद्धान्तवचनम्-

लोकानामन्तकृत्कालः कालोऽन्यः कलनात्मकः।

स द्विधा स्थूल-सूक्ष्मात्वान्मूर्तश्चामूर्त उच्यते।।

प्राणादिः कथितो मूर्तस्त्रुट्याद्योऽमूर्तसंज्ञकः।[५१]

---

४७ क.सं.-अ.१.श्लो.२-३

४८ वाचस्पत्यम् पृ.३१६३

४९ सारसवती सुषमा (त्रैमासिकी) पत्रिकायां- पृ.१६१

५० सारसवती सुषमा (त्रैमासिकी) पत्रिकायां- पृ.१६१

५१ सू.सि.मध्यमाधिकाराध्याये श्लो.-१०-११

बृसंहिताटीकायां भट्टोत्पलोऽपि-

काल: सृजति भूतानि काल: संहरति प्रजा:।

काल: सुप्तेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रम:।।[५२]

उक्तश्लोके स्पष्टरूपेण प्रतिपादितं यत् यत्किञ्च जगत्याञ्जगत् तत्सर्वं कालाधीनम्।

वाक्यदीपकेऽपि-

उत्पत्तौ स्थितौ चापि विनाशे चापि तद्वताम्।

निमित्तकालमेवाहुर्विभक्ते नात्मना स्थितम्।।[५३]

अत एव वाक्यपदीये-

अव्याहतकला यस्य कालशक्तिमुपाश्रिता।

जन्मादयो विकारा: षड् भावभेदस्य योनय:।।[५४]

श्रीनिम्बार्कसम्प्रदायमते-

प्राकृताप्राकृताभ्यां भिन्नोऽचेतनद्रव्यविशेष: काल:।[५५]

वल्लभसम्प्रदायानुसारेण-

ब्रह्मव्यतिरिक्त: कश्चन पदार्थो नास्ति। अतो ब्रह्मैव काल:। **कालोऽस्मि लोकक्षयकृत् प्रवृद्ध:**[५६] इति गीताप्रमाणाद् ब्रह्मैव काल:। उपाधिभेदेन तस्य व्यवहारसम्पादकत्वात्।

---

५२ बृहत्संहिताटीकायां १.७ (पृ.-७)

५३ सारसवतीसुषमा (त्रैमासिकी) पत्रिकायां- पृ.१६७

५४ सारसवतीसुषमा (त्रैमासिकी) पत्रिकायां- पृ.१६७

५५ सारसवतीसुषमा (त्रैमासिकी) पत्रिकायां- पृ.१६१

५६ श्रीमद्भगवद्गीता-११.३२

गौडीयवैष्णवसिद्धान्तानुसारेण-

सत्त्वादिगुणत्रयहीनं भूतवर्तमानादिव्यवहारकारणं जडद्रव्यं कालः।[५७]

पञ्चरात्रमतानुसारेण-

कालस्य नियतेनापि सूक्ष्मः सर्वनियामकः।

उदेति प्रथमं शक्तेर्विष्णुसङ्कल्पसन्धितः।।

कालस्य पाचनं रूपं यत्तत्तु फलनात्मकम्।

उदेति नियतेः सोऽथ कालसङ्कल्पचोदितः।।[५८]

विष्णुपुराणानुसारेण-

अनादिर्भगवान् कालो नान्तोऽस्य द्विज उच्यते।

अव्युच्छिन्नास्ततस्त्वेते सर्वस्थित्यन्तसंयमाः।।[५९]

श्रीभागवतानुसारेण-

विश्वं वै ब्रह्म तन्मात्रं संस्थितं विष्णुमायया।

ईश्वरेण परिच्छिन्नं कालेनाव्यक्तमूर्तिना।।[६०]

एवं कालोऽप्यनुमितः सौक्ष्मे स्थौल्ये च सत्तमः।

संस्थानभुक्त भगवान् अव्यक्तो व्यक्तभूद्विभुः।।[६१]

स्वकालः परमाणुर्वै यो भुङ्क्ते परमाणुताम्।

स्वतो विशेषभुग्यस्तु स कालः परमो महान्।।[६२]

---

५७ सारसवतीसुषमा (त्रैमासिकी) पत्रिकायां- पृ.१६७

५८ सारसवतीसुषमा (त्रैमासिकी) पत्रिकायां- पृ.१६१

५९ वि.पु.१.२.२६

६० श्रीमद्भागवते-३.१०.२२

६१ श्रीमद्भागवते-३.११.३

६२ श्रीमद्भागवते-३.११.४